

Jurriaan Omlo

Burgerparticipatie in onderzoek

Van respondent tot medeonderzoeker

Movisie: kennis en aanpak van sociale vraagstukken

Movisie is hét landelijk kennisinstituut voor een samenhangende aanpak van sociale vraagstukken. Samen met de praktijk ontwikkelen we kennis over wat echt goed werkt en passen we die kennis toe. De unieke rol van Movisie is het versnellen van leerprocessen. We zijn alleen tevreden als we een duurzame positieve verandering voor mensen in een kwetsbare positie realiseren.

We ondersteunen en adviseren maatschappelijke organisaties, overheden, maatschappelijk betrokken bedrijven en burgerinitiatieven. Lokaal of landelijk, toegesneden op het vraagstuk en de organisatie. Zo kunnen deze organisaties en hun professionals hun werk voor de samenleving zo goed mogelijk doen.

Movisie staat voor een maatschappij waar iedereen op een gelijkwaardige manier kan deelnemen. Waarin ook mensen in kwetsbare posities, gezien en ondersteund worden.

Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl.

Colofon

Auteur: Jurriaan Omlo (Bureau Omlo) met dank aan: Martijn Bool, Peter Rensen en Karin Sok (Movisie)

Eindredactie: Communicatie Movisie

Vormgeving: Ontwerpburo Suggestie & Illusie

Foto cover: stock (123rf)

Overname van informatie uit deze publicatie is toegestaan onder voorwaarde van de bronvermelding:

© Movisie, kennis en aanpak van sociale vraagstukken.

De inhoud van deze publicaties is met grote zorg samengesteld. Desondanks is Movisie niet aansprakelijk voor de eventuele schade die ontstaat door het gebruik van deze informatie.

© Movisie, april 2020

Deze publicatie is tot stand gekomen dankzij financiering van het ministerie van VWS.

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

Inhoudsopgave

Burgerparticipatie in onderzoek	4
Onderzoek in een participatiesamenleving	4
Wat is participatief onderzoek?	4
Vormen van participatief onderzoek	7
Participatieladders	9
Participatieniveaus en –fases in onderzoek	10
De toegevoegde waarde van burgerparticipatie in onderzoek	11
Methodologische voordelen	12
Voordelen voor bruikbaarheid en toepasbaarheid	12
Democratische voordelen	13
Welzijnsvoordelen	14
Benutten van ervaringen, ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid	16
Welke burgers betrekken in onderzoek?	17
Inzet van sleutelfiguren	17
Kwetsbare groepen erbij betrekken	17
Kwetsbare groepen niet overvragen	18
Weerbare burgers erbij betrekken	19
Verantwoordelijk omgaan met kwetsbare groepen	19
Nieuwe scheidslijnen	20
Grenzen en mogelijkheden van participatief onderzoek	21
Wensen, belangen en mogelijkheden om deel te nemen	21
Kwaliteit van participatief onderzoek	22
Draagvlak en implementatie stimuleren	23
Hoe verder?	23
Literatuurlijst	25

Burgerparticipatie in onderzoek

Onderzoek in een participatiesamenleving

Met de transitie van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving lijkt de aandacht voor burgerparticipatie groter dan ooit. Met name overheden koesteren hoge verwachtingen van burgers bij het oplossen, bestrijden en voorkomen van sociale problemen. In de aanpak van problemen als armoede, eenzaamheid, sociale uitsluiting, maatschappelijke spanningen en radicalisering hebben zij de hoop gevestigd op participerende burgers. Op burgers die via burgerinitiatieven, informele netwerken, zelforganisaties, vrijwilligersverenigingen, sportverenigingen, kerken en moskeeën zich zelfredzaam, zorgzaam, betrokken en actief opstellen.

Tegen de achtergrond van deze politiek-maatschappelijke ontwikkelingen is het merkwaardig dat burgerparticipatie in onderzoek binnen het sociaal domein allerm minst vanzelfsprekend is. Overheden, fondsen en kennisinstellingen stimuleren deze betrokkenheid van burgers nog te weinig.¹ Ook zijn de structuur en cultuur van verschillende onderzoeksinstellingen er vaak niet op ingericht. En lang niet alle onderzoekers zijn overtuigd van de toegevoegde waarde die burgerparticipatie kán hebben of het ontbreekt hen aan kennis en vaardigheden om het in de praktijk te brengen. Onderzoekers die wel kennis en ervaring hebben, lopen vaak bij de uitvoering tegen een gebrek aan middelen aan. Waar burgers wel betrokken zijn, is dat vaak nog te oppervlakkig om substantieel toegevoegde waarde te creëren.

In deze verkenning wordt de betekenis en maatschappelijke relevantie van burgerparticipatie in onderzoek uitgewerkt. Daarbij is er aandacht voor verschillende vormen van burgerparticipatie. Ook formuleren we verschillende aandachtspunten voor de uitvoering van dergelijk onderzoek. Het doel van deze verkenning is om de relevantie van burgerparticipatie te onderbouwen zonder de uitdagingen en beperkingen te negeren. Het is bedoeld ter inspiratie voor en ondersteuning van onderzoekers, beleidsmakers, fondsen, patiënten- en cliëntenorganisaties.

Wat is participatief onderzoek?

Participatie van burgers in onderzoek wordt in de literatuur aangeduid als *burgerwetenschap*, ook wel *citizen science* (Den Broeder, 2017). Een andere en meer bekende term - die we vanaf nu zullen aanhou-

Het is merkwaardig dat burgerparticipatie in onderzoek binnen het sociaal domein allerm minst vanzelfsprekend is

¹ Dit neemt niet weg dat er wel diverse participatieve studies zijn verricht. Zie bijvoorbeeld de participatieve armoedestudie van Abma e.a. (2017) en de studie naar en met zwerfjongeren van Van Deth (2010).

Oorsprong van participatief onderzoek

Participatief onderzoek is volgens verschillende auteurs (Boog, 2011; Cargo & Mercer, 2008; De Winter & Kroneman, 2003; Thiollent, 2011) sterk geworteld in het werk van twee onderzoekers. Om te beginnen is er een belangrijke invloed uitgegaan van het werk van Kurt Lewin. De sociaal psycholoog Lewin (1946; 1952) ontwikkelde de term 'actieonderzoek' en meende dat dit een onderzoeksmethode is die burgers in staat stelt om hun ervaringen voor zichzelf en voor anderen productiever te maken. Hij nodigde respondenten uit medeonderzoeker te worden en vroeg hen te helpen bij het interpreteren van de data die ze zelf hadden geleverd. Reflectie van burgers op het eigen handelen en gezamenlijk nadenken over veranderstrategieën zijn belangrijke elementen in zijn werk. Het werk van Lewin dateert uit de jaren veertig van de vorige eeuw en staat ook wel bekend als de noordelijke traditie omdat het in de Verenigde Staten is ontwikkeld.

Tegenover deze noordelijke traditie staat het werk van de meer op emancipatie gerichte benadering van Paulo Freire uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. Deze wordt ook wel aangeduid als de zuidelijke traditie, omdat het ontwikkeld is in Latijns-Amerika. De pedagoog Freire (1972) pleitte voor een actieve rol die onderzoekers moeten spelen in de strijd tegen maatschappelijke onderdrukking en uitsluiting door middel van onderzoek in samenwerking met burgers. Volgens Freire veronderstelt goed onderzoek dat er gedeelde leerprocessen op gang worden gebracht voor alle deelnemers.

Onderzoekers
en mede-
onderzoekers
leren samen
door gezamen-
lijk onderzoek te
ontwerpen,
te plannen,
op te zetten en
uit te voeren

den - is *participatief onderzoek*. Het is een parapluterm voor een rijk scala aan onderzoekbenaderingen, waarin onderzoekers burgers bij onderzoek betrekken. Participatieve onderzoekbenaderingen zijn bijvoorbeeld participatief actieonderzoek, participatief handelingsonderzoek, collaboratief onderzoek, coöperatief onderzoek, empowerment evaluatie, participatieve of democratische evaluatie, responsieve evaluatie, ontwikkelende evaluatie, emanciperend onderzoek, waardierend onderzoek (appreciative inquiry) en dekoloniserende methodologieën (Abma, 2014; Cargo & Mercer, 2008; De Winter & Kroneman, 2003; Omlo, Bool & Rensen, 2013; Owen, 2006; Smaling, 2011).² Al deze vormen van participatief onderzoek moeten overigens niet verward worden met participerende observatie. Bij participerende observatie neemt de onderzoeker tot op zekere hoogte deel aan het leven van de onderzochten. Voordeel van deze vorm van onderzoek is dat de onderzoeker directe waarnemingen kan doen. Hierdoor ziet hij of zij veel van het alledaagse leven uit eerste hand. Dit kan unieke informatie opleveren voor later onderzoek. De onderzochten doen echter niet mee als medeonderzoekers en weten soms niet eens dat ze wetenschappelijk geobserveerd worden (Smaling, 2011).

² Deze benaderingen worden vaak door elkaar gebruikt en er is sprake van veel overlap. Toch zijn er ook veel wetenschappelijke discussies gevoerd over wezenlijke verschillen (De Winter & Kroneman, 2003).

Als we kijken naar hoe de term participatief onderzoek wordt geïnterpreteerd, dan valt op dat diverse auteurs stellen dat dergelijk onderzoek veronderstelt dat burgers als medeonderzoekers actief deelnemen aan een studie. Als burgers uitsluitend als respondenten deelnemen aan een studie is er nog geen sprake van participatief onderzoek (vgl. Den Broeder, 2017; Cargo & Mercer, 2008; De Winter & Kroneman, 2003; Smaling, 2011; Van Nieuwenhuys, 2003). In de literatuur over participatie wordt zelfs gesproken over 'symbolische participatie' zo lang burgers geen zeggenschap krijgen over de agenda, doelen en belangen binnen een (onderzoeks)project (Jacobs, 2005).³ Participatief onderzoek betekent volgens verschillende onderzoekers dat de kennisverzameling en kennisproductie een kwestie van co-creatie is die gepaard gaat met gedeelde leerprocessen. Onderzoekers en medeonderzoekers leren samen door gezamenlijk onderzoek te ontwerpen, te plannen, op te zetten en uit te voeren. Participatief onderzoek impliceert een wederzijdse erkenning van elkaars expertise en wederzijds vertrouwen (Smaling, 2011).

Kennis en praktijkgerichte vormen van participatief onderzoek

Smaling (2011) maakt binnen participatief onderzoek onderscheid tussen vormen die primair kennis- of juist praktijkgericht zijn. Kennisgericht onderzoek is vooral bedoeld om verschijnselen te beschrijven of te verklaren. De ervaringsdeskundigheid van burgers levert in coproductie met onderzoekers belangrijke informatie, inzichten en alledaagse praktijktheorieën op. Hoewel meespeelt dat de betrokkenheid van burgers de kans op benutting van inzichten vergroot, zijn dergelijke praktische doelen niet leidend. Kennisgericht participatief onderzoek heeft als belangrijkste doel kennisaccumulatie.

Bij praktijkgericht participatief onderzoek staan praktische doelstellingen juist centraal. Dit is bijvoorbeeld duidelijk het geval bij participatief evaluatieonderzoek, waarbij de opbrengsten resulteren in concrete aanbevelingen voor de praktijk. Deze onderzoekers hechten eraan dat de resultaten en de conclusies van het onderzoek ook benut worden door belanghebbenden. Daarnaast noemt Smaling (2011) handelingsonderzoek ook actieonderzoek, omdat een sociale praktijk doelbewust en gecontroleerd wordt veranderd binnen en door het onderzoeksproces. Veranderdoelen zijn bij praktijkgericht participatief onderzoek belangrijker dan kennisdoelen. Tegelijkertijd kunnen beide niet geheel los gezien worden van elkaar. Om praktijken te kunnen verbeteren, is het nodig om de ervaringskennis van betrokkenen expliciet te maken. Het onderzoek nodigt burgers niet alleen uit te praten over hun problemen, maar ook over wat zij kunnen doen om de problemen te verminderen of te overwinnen. Actieve deelname in het onderzoek versterkt het leer- en empowermentproces van burgers ('t Hart, 2003; Migchelbrink, 2016).

³ De achterliggende gedachte hierbij is dat participatie van oorsprong een roep van onderop was van sociale en activistische bewegingen. Deze bewegingen eisten meer autonomie, zeggenschap en maatschappelijke inclusie als reactie op ervaringen van paternalisme, stereotypering en uitsluiting (Abma, 2017).

Panel Meetellen in Utrecht

In samenwerking met de Stadsbrug richtte de gemeente Utrecht in 2012 'Meetellen in Utrecht' op. Dit is een panel voor diverse doelgroepen, zoals mensen met een psychiatrische aandoening, een verstandelijke beperking, schulden, (ex-)verslaving of dakloosheid. In het panel krijgen deze mensen via onderzoeken en gesprekken (klankbordgroepen) de ruimte om hun ervaringen met hulpverlening te delen en ideeën aan te dragen hoe het aanbod verbeterd kan worden. De gemeente probeert deze mensen zo een stem te geven en hen mee te laten praten over hoe kwalitatief hoogwaardige hulpverlening eruit ziet. De panelleden vullen een paar keer per jaar een enquête in. Daarnaast zijn er themagesprekken met de gemeente en/of organisaties. De gemeente noemt het onderzoek bijzonder, omdat mensen uit de doelgroep zelf een actieve rol spelen. Naast het invullen van enquêtes en de themagesprekken helpen de panelleden bijvoorbeeld ook bij het werven van leden en adviseren zij over de vragenlijsten (Bron: www.meetelleninutrecht.nl).

Deelname
van burgers
als mede-
onderzoekers
is geen
noodzakelijke
voorwaarde
voor
participatief
onderzoek

Vormen van participatief onderzoek

Hoewel voorafgaande uitleg van participatief onderzoek breed geaccepteerd is, is mijn stelling dat dit een te beperkte benadering is van dergelijk onderzoek. Deelname van burgers als medeonderzoekers is naar mijn idee geen noodzakelijke voorwaarde om te kunnen spreken van participatief onderzoek. Ook bij studies naar de perspectieven en belevingen van burgers is er sprake van burgerparticipatie in onderzoek.⁴ Die deelname kent weliswaar een andere vorm dan hiervoor beschreven, maar het delen van opvattingen en emoties van burgers over een specifiek vraagstuk kent wel degelijk participatieve elementen.

Binnen verschillende studies naar perspectieven van burgers zijn verschillende participatievormen te onderscheiden. In enquêtes krijgen respondenten weliswaar de kans om hun opvattingen te delen, maar zij kunnen dit uitsluitend doen binnen de door de onderzoeker vastgestelde marges. De betekenis van het onderzoeksthema en welke vragen relevant zijn liggen bij enquêtes vaak vast, omdat deze vooraf door de onderzoekers zijn vastgesteld. Doordat burgers moeten reageren op stellingen en vooral geconfronteerd worden met gesloten vragen, is de spreekruimte om hun eigen belevingswereld te delen beperkt. Kwalitatief onderzoek biedt die ruimte meer, maar zelfs dan blijft het risico bestaan dat onderzoekers te sterk hun eigen theoretische perspectieven opleggen aan burgers waardoor de spreekruimte van burgers alsnog ingeperkt wordt.

⁴ Deze stelling betekent overigens niet dat alle studies naar perspectieven en belevingen van burgers per definitie participatief zijn. Er is ook onderzoek mogelijk zonder de burgers erbij te betrekken. Denk bijvoorbeeld aan observatieonderzoek, literatuuronderzoek, discoursanalyse, documentanalyse en theoretisch onderzoek.

Onderzoeksvraagstuk onderwerp van debat maken in gesprek met de respondenten

In mijn proefschrift *'Integratie én uit de gratie? Perspectieven van Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen'* (Omlo, 2011) constateer ik dat de stem van migranten en hun kinderen weinig doorklinkt in studies naar integratie. In de literatuur worden vaak de opvattingen van de dominante meerderheid over de integratie van verschillende groepen gemeten, terwijl de ideeën van mensen met een migratieachtergrond stelselmatig buiten beschouwing blijven. Er is sprake van machtsongelijkheid, omdat het de meerderheid is die over de macht beschikt om bepaalde definities en benaderingen van integratie op te leggen als vanzelfsprekende normen waartoe minderheden zich hebben te verhouden. De meerderheid bepaalt wat integratie is, wie er moeten integreren, op welke manier en op welke gronden. Het gevolg is dat integratie een eenzijdig proces is waarbij migranten en hun kinderen voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van de wil van de meerderheid en de normatieve maatstaven die zij hanteert. Vanuit een democratisch perspectief is het onwenselijk dat deze groepen buitengesloten worden van een maatschappelijke discussie, temeer daar zij zelf het onderwerp van gesprek vormen. Daar komt volgens De Haan (1995) bij dat integratie een weinig nastrevenswaardig ideaal is als dat slechts betekent dat minderheden zich moeten conformeren aan de criteria die anderen eenzijdig voor hen bepalen, zonder dat zij zelf mee kunnen discussiëren over de voorwaarden voor integratie.

Hoe denken succesvolle Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen zelf over integratie? Hoe interpreteren, beschrijven en beoordelen zij integratie? Deze vragen stonden centraal in mijn proefschrift. Ik ben in gesprek gegaan met respondenten over wat zij zelf onder integratie verstaan, welke voorwaarden zij belangrijk vinden, in hoeverre zij zich maatschappelijk in- en/of uitgesloten voelen en hoe zij oordelen over politiek-maatschappelijke integratiedebatten. Kortom, in plaats van 'de integratie' van de respondenten te meten, te beschrijven en te verklaren, heb ik integratie zelf onderwerp van debat gemaakt. Een dergelijke benadering is in democratisch perspectief wenselijk, maar ook in empirische zin. Zo zijn enquêtevragen naar de opvattingen over integratie problematisch omdat het de suggestie wekt dat de betekenis van dit begrip eenduidig en evident is. Het tegendeel is waar, want zoals Schinkel (2008) stelt wordt er een rijk scala aan sociale problemen aangeduid als integratieproblematiek. Het is een containerbegrip dat zoveel is gaan inhouden dat het vrijwel niets meer betekent. De betekenis van integratie is dus allerm minst duidelijk, waardoor de kans bestaat dat mensen hier uiteenlopende associaties bij hebben. Bovendien blijft bij enquêtes onduidelijk vanuit welk interpretatiekader respondenten oordelen over integratie (Omlo, 2011).

Participatie
heeft geen
eenduidige
betekenis,
maar kan
verschillende
vormen
aannemen

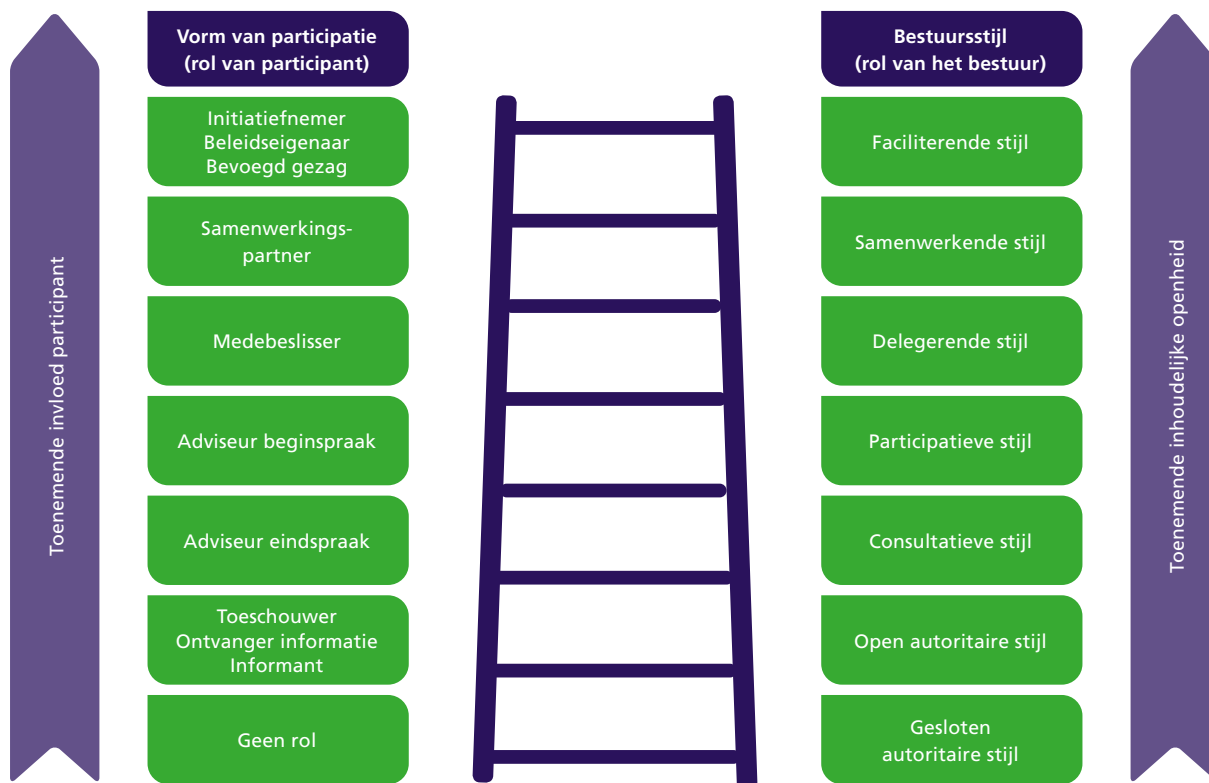
In het kader op pagina 8 laat ik zien hoe ik in mijn proefschrift geïnterviewde burgers zoveel mogelijk ruimte heb gegeven.

Participatieladders

Onderzoek naar de perspectieven van betrokkenen kent dus ook een bepaalde mate van participatie. Het is in dit licht goed om nader stil te staan bij de betekenis van participatie in het algemeen en participatie van burgers in onderzoek. Participatie heeft geen eenduidige betekenis, maar kan verschillende vormen aannemen. Onderzoek waarbij burgers als medeonderzoekers optreden is één vorm van participatie. Diverse auteurs uit verschillende disciplines hebben zogenoemde participatieladders ontwikkeld voor bijvoorbeeld participatie in beleidsontwikkeling of –uitvoering. De ladders drukken uit dat er sprake is van een continuüm, oplopend van geen of beperkte participatie tot volwaardige participatie. Ook kan er onderscheid gemaakt worden tussen meedenken, meepraten, meedoen en meebeslissen (vgl. Jacobs, 2005; Van Pelt, e.a., 2011).

Een kanttekening bij de metafoor van een ladder is dat een hogere trede op de ladder vaak beter en volwaardiger lijkt. Zoals later uitgebreider toegelicht zal worden, is of voelt niet iedereen zich in staat om intensief te participeren en kan het soms ook volstaan op een ‘lagere’ trede te participeren. Bij burgerparticipatie is het belangrijk om te differentiëren onder meer op basis van de wensen en mogelijkheden van mensen. Door de zogenoemde ‘lagere’ treden niet af te doen als onbelangrijk kunnen onderzoekers meer ruimte scheppen voor allerlei types burgers om hun kennis en kunde in te brengen en niet alleen voor burgers die het vermogen hebben om op de ‘hoogste’ trede mee te doen. Ik kom later terug op deze kanttekening.

Misschien wel de meest interessante participatieladder (over deelname van burgers aan overheidsbeleid) is ontwikkeld door Pröpper (2013). In zijn participatieladder (zie figuur 1) onderscheidt hij net als in andere ladders verschillende niveaus van burgerparticipatie. Een belangrijk verschil met andere ladders is dat Pröpper zowel aandacht vraagt voor de verschillende rollen van participerende burgers als voor de bijbehorende implicaties voor de bestuursstijl van de overheid. Een hogere trede op de participatieladder betekent dat burgers meer invloed hebben op het beleidsproces en vraagt andersom een toenevende inhoudelijke openheid van de overheid. Dit model zou op een vergelijkbare wijze toegepast kunnen worden voor de samenwerking en verhouding tussen onderzoekers en participerende burgers.

Figuur 1 - Participatieladder (Pröpper, 2013)

Participatieniveaus en -fases in onderzoek

In de literatuur over participatie in onderzoek vinden we vergelijkbare vormen van deelname. Thiollent (2011) merkt in dit verband op dat de term participatie diverse betekenissen, vormen, types en niveaus van intensiteit kent. In die zin is burgerparticipatie in onderzoek niet een kwestie van alles of niets, maar een gradueel verschijnsel, waarbij er sprake kan zijn van meer of minder participatie. Thiollent spreekt bijvoorbeeld over vier niveaus: (1) geen participatie, (2) burgers bevragen in enquêtes of interviews zonder verder enige betrokkenheid bij de rest van het onderzoek, (3) beperkte participatie in het onderzoek op initiatief en verzoek van de onderzoekers en (4) actieve participatie van initiatiefrijke burgers die ook een belang hebben bij het onderzoek en emotioneel betrokken zijn.

De differentiatie die Thiollent aanbrengt blijft vrij algemeen, omdat het nog niets zegt over de verschillende onderzoeksfasen en onderzoeksactiviteiten waar onderzoekers burgers in meerdere of mindere mate bij kunnen betrekken. Zo kunnen burgers deelnemen aan de formulering van de probleemstelling (vraag- en doelstelling) en de opzet waarmee die probleemstelling wordt uitgewerkt (zoals de onderzoeksmethoden en opstellen interviewvragen), in de uitvoering

van het onderzoek (werving van respondenten en het afnemen van interviews), de analyse, de rapportage en de verspreiding daarvan (De Winter & Kroneman, 2003; Goderie & Van Gelder, 2003; Smaling, 2011; 't Hart, 2003).

Binnen deze onderzoeksfases en onderzoeksactiviteiten kunnen burgers verschillende rollen en functies vervullen uiteenlopend van meedenken tot en met meebeslissen:

- 1. Een informatieve rol** waarin burgers als respondenten hun opvattingen en inzichten delen op basis van hun expertise en/of ervaringskennis;
- 2. Een adviserende rol** waarin burgers op basis van hun expertise en ervaringskennis meedenken en meepraten met de onderzoekers;
- 3. Een uitvoerende rol** waarin burgers meedoen door daadwerkelijk onderzoeksactiviteiten zelf uit te voeren, zoals het werven van respondenten, het afnemen van interviews en het analyseren en rapporteren van de data;
- 4. Een beslissende rol** waarin burgers samen met de onderzoekers beslissingen nemen over te maken keuzes in de verschillende onderzoeksfases.

Bovenstaande rollen sluiten elkaar niet uit. Hoe sterker de betrokkenheid van burgers, hoe groter ook hun verantwoordelijkheid is voor het eindproduct. Dat geldt in het bijzonder als burgers meerdere rollen vervullen en als zij participeren in veel of alle onderzoeksfases.

De toegevoegde waarde van burgerparticipatie in onderzoek

In de participatiesamenleving zijn er hoge verwachtingen van burgers met betrekking tot het oplossen en voorkomen van sociale problemen. Meer verantwoordelijkheden voor burgers zou gepaard moeten gaan met meer zeggenschap. Meer zeggenschap in beleid, maar ook in onderzoek. Anders gezegd, juist nu is het tijd voor meer burgerparticipatie in onderzoek. Op die manier krijgen burgers ook de gelegenheid om te reflecteren op de grenzen en mogelijkheden binnen een participatiesamenleving. Het is opvallend dat dergelijk onderzoek binnen het sociaal domein nog in de kinderschoenen staat.

Het betrekken van burgers in onderzoek heeft uiteenlopende voordelen, namelijk methodologische voordelen, voordelen in termen van bruikbaarheid en toepasbaarheid, democratische voordelen en welzijnsvoordelen. Hieronder licht ik deze voordelen nader toe.

Burgers kunnen
verschillende
rollen en
functies
vervullen
uiteenlopend
van meedenken
tot en met
meebeslissen

Methodologische voordelen

Het samenwerken met burgers in onderzoek kan bijdragen aan de kwaliteit van dergelijke studies. De kracht van een studie wordt voor een groot deel bepaald door de kwaliteit van de verzamelde data. Het voordeel van burgerparticipatie kan zijn dat de taal (zoals de interviewvragen en gehanteerde terminologie) beter aansluit bij de mensen die geïnterviewd worden. Ook is er mogelijk een betere aansluiting op belevingswerelden, wat mogelijk ten goede kan komen aan de interpretatie van de data. Niet onbelangrijk is ook dat burgers soms beter in staat zijn om vragen te stellen die er in de praktijk echt toe doen (Postma, 2016).

In theorie kunnen burgers bovendien andere groepen bereiken en overtuigen om deel te nemen aan het onderzoek. Op die manier kunnen burgers helpen om ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen te voorkomen. Ook voelen respondenten zich soms meer vertrouwd bij burgers (bijvoorbeeld omdat ze uit dezelfde buurt komen of gedeelde kenmerken hebben), waardoor zij in een interview met hen eerder bereid zijn om openhartig hun verhaal te delen. Hierdoor wordt de praktijkkennis en ervaringskennis van specifieke groepen burgers optimaal benut. Het levert aanvullende kennis en inzichten op die de onderzoekers zelf mogelijk anders nooit zouden verkrijgen (vgl. Den Broeder, 2017).

Voordelen voor bruikbaarheid en toepasbaarheid

Verbeteringen bewerkstelligen kan een belangrijk praktisch doel zijn van participatief onderzoek. Participatief onderzoek beoogt concrete aanbevelingen te realiseren voor de praktijk of zet - zoals in actieonderzoek - die verandering zelf al in gang. De veronderstelling is dat deelname van burgers aan onderzoek de kans op toepassing van opgedane kennis en inzichten kan vergroten. Dat begint al bij het moment dat burgers in de beginfase worden betrokken bij het onderzoek als de onderzoeksthema's bepaald worden. Hierdoor krijgen burgers zeggenschap in het bepalen van kwesties die er voor hen toe doen. Dit vergroot de kans op resultaten die ook daadwerkelijk betrekking hebben op hun belevingswereld. Ook de betrokkenheid in de uitvoering van het onderzoek versterkt de bruikbaarheid en toepasbaarheid van de opgedane kennis en inzichten. Door deelname aan het onderzoek sluiten gemaakte beslissingen in de uitvoering en de onderzoeksresultaten beter aan op de wensen, behoeften en drijfveren van mensen. Het levert daardoor eerder bruikbare inzichten op die mensen zelf kunnen benutten om de eigen situatie te veranderen en te verbeteren. Of het draagt bij aan waardevolle ervaringskennis die benut kan worden door organisaties om het eigen aanbod en diensten te verbeteren ('t Hart, 2003; Postma 2016; Smaling, 2011).

De bruikbaarheid en toepasbaarheid speelt ook een belangrijke rol bij participatieve *evaluatiemethoden*. Owen (2006) spreekt van participatieve evaluaties als betrokkenen die een direct belang hebben

Burgers kunnen helpen om ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen te voorkomen

Het is
problematisch
als burgers
die onderwerp
zijn van debat
en beleid
geen serieuze
gesprekspartner
vormen

bij bepaalde beleidsmaatregelen of aanpak van problemen, intensief betrokken worden bij de evaluatie ervan. Goede voorbeelden hiervan zijn de *theory of change* evaluatiemethode en de responsieve evaluatiemethode. In deze evaluaties wordt gebruik gemaakt van de impliciete en expliciete praktijkkennis van professionals en de ervaringskennis van burgers. Ook hier noemen auteurs het voordeel dat dit de betrokkenheid bij het onderzoek versterkt en daardoor ook het draagvlak voor en de bruikbaarheid en de toepasbaarheid van de bevindingen toenemen. Daar komt bij dat de participatieve benadering niet alleen na afloop tot praktijkveranderingen kan leiden. Ook tijdens het evaluatieproces kunnen al leerprocessen ontstaan die tot tussentijdse aanpassingen en verbeteringen kunnen leiden van bijvoorbeeld sociaal beleid of een sociale interventie. Gezamenlijke reflectie met uitvoerende professionals over interventies kan bovendien ook een kwaliteitsimpuls vormen voor de uitvoering ervan (Omlo, Bool & Rensen, 2013).

Democratische voordelen

Een belangrijke overweging voor onderzoekers om te kiezen voor burgerparticipatie is ingegeven door ethische, ideologische en politieke argumenten. De veronderstelling is dat sociale onderdrukking en uitsluitingsprocessen niet uitsluitend bepaald worden door materiële omstandigheden, maar ook door de wijze waarop kennis wordt ontwikkeld. Zo kunnen onderzoeksbevindingen de belangen van doelgroepen schaden. Als kwetsbare groepen in staat worden gesteld om invloed uit te oefenen op kennisproductie of te leren hoe zij zelf relevante kennis kunnen ontwikkelen kan dat ongelijke machtsverhoudingen en informatieachterstanden tegengaan. Vanuit een democratisch ideaal hechten onderzoekers er daarom waarde aan om burgers zelf een duidelijke stem te geven in onderzoek. Of om met hen als volwaardige gesprekspartners in dialoog te gaan over keuzes in het onderzoekproces (Cargo & Mercer, 2008; Guba & Lincoln, 1989; Nieuwenhuys, 2003; Smaling, 2011; 't Hart, 2003).

Zolang de perspectieven van (kwetsbare) groepen of de doelgroepen van sociaal beleid geen definitiemacht krijgen in praktijkgericht onderzoek heeft dat verstrekken gevolgen. Hierdoor leggen de dominante meerderheid, de elites, politici, journalisten, onderzoekers en experts bepaalde definities van de werkelijkheid op als vanzelfsprekende normen waartoe kwetsbare groepen of specifieke doelgroepen zich hebben te verhouden. Vanuit een democratisch perspectief is het moreel gezien problematisch als burgers die onderwerp zijn van debat en beleid geen serieuze gesprekspartner vormen. Mensen hebben bovendien het recht om serieus genomen te worden. In plaats van alleen maar over kwetsbare doelgroepen te praten is het daarom van belang om met hen in gesprek te gaan over thema's die er voor hen toe doen en oog te hebben voor hun opvattingen, wensen en behoeften (vgl. De Winter & Noom, 2003).

Participatief onderzoek heeft niet alleen betrekking op persoonlijke problemen, waarbij het onderliggende uitgangspunt is dat oplossingen in de leefwereld van burgers liggen. Participatief onderzoek biedt bij uitstek ook ruimte voor kritisch onderzoek naar het functioneren van systemen. Burgers kunnen al aan de voorkant van het onderzoek meedenken over relevante onderzoeksthema's en vragen. Idealiter is er dan ook ruimte voor burgers om systemen ter discussie te stellen en alternatieven en verbeter suggesties in te brengen. Het is niet voor alle groepen burgers weggelegd om de logica van de systeemwereld te doorgronden. In dat geval is het belangrijk dat onderzoekers zelf de vertaalslag maken van de verhalen en ervaringen van burgers naar de implicaties voor het systeem.

Welzijnsvoordelen

Van participatief onderzoek wordt verondersteld dat het welzijnsvoordelen oplevert voor burgers. Ten eerste levert deelname aan het onderzoek zelf directe voordelen op voor de burgers die als medeonderzoekers betrokken zijn in onderzoek. Voor mensen met bijvoorbeeld psychische problemen of verslavingsproblemen kan participatie in

De effecten die burgers ervaren door deelname aan onderzoek

“Het doel van het project was om informatie te verzamelen over de opvattingen en visie van bewoners ten aanzien van gezondheidsbevorderende aspecten in de wijk ('health assets'). Daarnaast was het project erop gericht om de burgerwetenschappers te stimuleren zich actief met gezondheid in de wijk bezig te gaan houden. Na een training interviewden de burgerwetenschappers medebewoners. De evaluatie van dit project werd uitgevoerd als participatief actieonderzoek; de methoden omvatten focusgroepen, interviews en een vragenlijst waarin naast vragen over de persoonlijke gezondheid en die van de buurt ook vragen stonden over gezondheidsvaardigheden.

(...) Uit de resultaten blijkt een aantal nauw aan elkaar verbonden effecten van het project op de burgerwetenschappers. Ten eerste verwierven de burgerwetenschappers een beter begrip van de brede sociale determinanten van gezondheid. Ten tweede verwierven zij nieuwe kennis over gezonde leefstijl en begonnen ze na te denken over hoe deze kennis zich verhiel tot hun huidige gewoonten. Ten derde brachten ze veranderingen in hun persoonlijk leven aan om hun gezondheid te verbeteren. Ten vierde gaven zij aan dat ze nieuwe sociale vaardigheden hadden opgebouwd en dat hun zelfvertrouwen was toegenomen. Ten vijfde breidden ze hun sociale netwerken uit waarbij ze grenzen tussen culturen doorbraken. Het zesde effect dat de burgeronderzoekers rapporteerden was dat het project hen ertoe had gebracht om gezamenlijke actie te ondernemen om de buurt gezonder te maken. Hoewel er geen betekenisvolle veranderingen optraden in de beoordeling van hun eigen gezondheid of die van de buurt, (...) bleken na het project de scores wat betreft gezondheidsvaardigheden wél significant hoger dan daarvóór” (Den Broeder, 2017; 231-232).

Voor mensen met psychische problemen of verslavingsproblemen kan participatie in onderzoek bijdragen aan het eigen herstel

onderzoek bijdragen aan het eigen herstel. Door te reflecteren en te schrijven over hun ervaringen over het eigen herstelproces maken ze hun impliciete kennis expliciet. Dit kan helpen om persoonlijke veerkracht te ontwikkelen (Boumans, 2015). In een onderzoek naar de visie van bewoners op gezondheidsbevorderende aspecten in de wijk somt Den Broeder (2017) diverse voordelen op die burgers ervaren dankzij hun deelname aan het onderzoek (zie kader op pagina 14).

Ten tweede bieden participatieve studies waarin ervaringsverhalen centraal staan ook aanknopingspunten voor de empowerment van andere mensen in vergelijkbare posities. Zij krijgen zo toegang tot geleefde ervaringen van ziektes, beperkingen en tegenslagen, maar ook tot ervaringen met copingstrategieën gericht op overleven, managen, overwinnen en herstellen. Deze ervaringskennis kan een bron van steun, inspiratie en veerkracht bieden voor lotgenoten. Het is tevens een bron van kennis (Boumans, 2015).

Als participatief onderzoek zich expliciet richt op collectieven en collectieve actie, kan het eveneens inzichten aanreiken hoe groepen burgers via gezamenlijke initiatieven de eigen buurt kunnen versterken. Zeker bij actieonderzoek en emancipatorisch onderzoek kan een goede benutting van de ervaringskennis van mede-onderzoekers helpen om uiteindelijk te formuleren welke concrete acties en handelingen maatschappelijke veranderingen in gang kunnen zetten. Bij actieonderzoek en emancipatorisch onderzoek ligt de focus namelijk vaak op het verminderen of overwinnen van uitsluiting en achterstelling van kwetsbare groepen. Daarmee is participatief onderzoek een instrument van empowerment op collectief niveau of politiek maatschappelijk niveau (vgl. Den Broeder, 2017; 't Hart, 2003). Den Broeder (2017) concludeert dat deelname van burgers aan onderzoek hen kan stimuleren om vervolgens zelf in actie te komen om te werken aan verbeteringen in de buurt. Het kan ook de betrokkenheid bij (lokale) beleidsvorming stimuleren.

Ten vierde kan participatief onderzoek ook op een meer structureel niveau impact hebben. Hoogwaardig participatief onderzoek kan sociaal beleid, sociale interventies en sociale voorzieningen van een stevige impuls voorzien en bijdragen aan evidence based werken. Zo kan in participatief (evaluatie)onderzoek aandacht zijn voor het perspectief van doelgroepen en hoe zij beleid, interventies en voorzieningen ervaren. In hoeverre menen zij dat problemen zijn weggenomen? Welke elementen hebben volgens hen een stimulerende dan wel een beperkende invloed gehad (Omlo, Bool en Rensen, 2013)? Ervaringsverhalen kunnen ook rijke inzichten opleveren voor sociale professionals. Het kan hen helpen om beter aan te sluiten bij de die kwesties die voor burgers het meest van belang zijn (Boumans, 2015).

PAja! Een participatieve methodiek gericht op verbetering van de dienstverlening

“PAja! staat voor Participatieve keuringen in opvang, zorg en welzijn. De kern van deze methodiek is dat gebruikers van voorzieningen zelf hun begeleiding of opvang beoordelen. Ze voeren hiervoor een onderzoek uit onder medebewoners: wat vinden zij van de opvang en begeleiding? Hoe denken zij dat de kwaliteit te verbeteren is? Door PAja! kunnen instellingen de eigen dienstverlening verbeteren en vergroten de deelnemers hun vaardigheden” (Bulsink, e.a., 2018: 2).

Benutten van ervaringen, ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid

Een belangrijk uitgangspunt bij participatief onderzoek is dat burgers experts zijn van hun eigen leefsituatie en over de mogelijkheden beschikken om daarbinnen veranderingen te realiseren ('t Hart, 2003). In dit verband duikt al snel de term ervaringsdeskundigheid op, maar volgens Keuzenkamp (2017) wordt de betekenis hiervan nog te vaak opgerekt. Zodra mensen een bepaalde ervaring hebben, staan zij al snel te boek als 'ervaringsdeskundig'. Abma e.a. (2017) omschrijven een ervaringsdeskundige als “een persoon die door gerijpte en doorleefde ervaring van tegenslag, ziekte, beperking, lotgeval of levensomstandigheid in staat is om de kennis die niet door studie of onderwijs maar door deze ervaring is opgedaan - de zogeheten ervaringsdeskundigheid - te benutten. De ervaringsdeskundige benut deze kennis door soortgelijke ervaringen van anderen te verhelderen, door lotgenoten te helpen, door als klankbord te dienen voor beleidswijzigingen of technische innovaties die gericht zijn op verbetering van het betreffende ervaringsdomein, of door te ondersteunen bij programma's die bijvoorbeeld gericht zijn op armoedepreventie en het voorkomen en afwenden van een ongezonde of onwenselijke levensstijl.”

Van Erp e.a. (2012) maken in hun studie naar de inzet van ervaringsdeskundigheden in de ggz een driedeling: ervaringen, ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid. Ervaringen verwijzen naar unieke ervaringen van mensen. Doordat zij hierop kunnen reflecteren, beschikken zij over 'persoonlijke ervaringskennis'. Zodra mensen de reflecties op hun eigen ervaringen hebben uitgewisseld met lotgenoten of burgers met vergelijkbare ervaringen ontwikkelen zij meer generieke ervaringskennis van mensen met dezelfde ervaringen. Als mensen in staat zijn om hun ervaringskennis te benutten om andere mensen te ondersteunen, is er sprake van ervaringsdeskundigheid.

Keuzenkamp (2017) merkt op dat bovenstaande driedeling vooral in de ggz gebruikt wordt. De focus ligt daar op individuele ondersteu-

Sleutelfiguren
hebben toegang
tot brede en
verschillende
informele
en formele
netwerken

ning van anderen. Keuzenkamp wijst er daarom terecht op dat ervaringsdeskundigheid ook breder opgevat kan worden. Zij verwijst naar een definitie van de Vereniging voor Ervaringsdeskundigen die stellen dat ervaringsdeskundigheid inhoudt dat mensen hun persoonlijke en collectieve ervaringskennis aanwenden om deze, in welke vorm dan ook, door te geven aan anderen (Van den Eerden, 2017). Welke definitie men ook aanhoudt, voor participatief onderzoek zijn niet alleen ervaringsdeskundigen interessant. Ook mensen met persoonlijke en/of collectieve ervaringskennis kunnen afhankelijk van het onderzoeksdoel en design een waardevolle rol spelen in studies.

Welke burgers betrekken in onderzoek?

Burgerparticipatie in praktijkgericht onderzoek naar sociale vraagstukken vraagt om deelname van specifieke groepen burgers. Denk aan een doelgroep, individuele cliënten, een groep die deelneemt aan een sociale interventie, project of programma, een initiatiefgroep (bijvoorbeeld een burgerinitiatief), gebruikers van een voorziening of (betrokken) bewoners van een wijk (Postma, 2016). Naast het betrekken van voor de hand liggende doelgroepen en georganiseerde netwerken, kan het ook zinvol zijn om ongeorganiseerde groepen burgers te betrekken in onderzoek. Voor het ongeorganiseerde veld is vaak relatief weinig aandacht in onderzoek en beleid, terwijl ook deze burgers over waardevolle ervaringen en ervaringskennis beschikken.

Inzet van sleutelfiguren

Voor onderzoek naar sociale vraagstukken zijn ook zogenoemde sleutelfiguren (ook wel aangeduid als *best persons*) een interessante categorie burgers om actief te betrekken in onderzoek. De kracht van sleutelfiguren is dat zij toegang hebben tot brede en verschillende informele en formele netwerken. Mede door hun aanzien genieten zij het vertrouwen bij buurtbewoners en zijn zij in staat om groepen te bereiken die voor onderzoekers moeilijk te bereiken zijn. Het maakt sleutelfiguren uitermate geschikt om een actieve rol te spelen in het wervingsproces, maar ook in het afnemen van interviews. Sleutelfiguren zijn goed op de hoogte van wat er speelt in hun buurt en beschikken daarmee over onschatbare praktijkkennis (Arts & Butter, 2012; ESS, 2017; Van den Brink, e.a., 2012).

Kwetsbare groepen erbij betrekken

Hoewel sleutelfiguren een belangrijke rol in participatief onderzoek kunnen spelen, speelt het risico dat onderzoekers geneigd kunnen zijn om participerende burgers vooral te selecteren met specifieke talenten. Het roept vanuit een democratisch perspectief de vraag op wat de waarde van burgerparticipatie nog is als dat betekent dat alleen hoogopgeleide, succesvolle, gezonde, actieve, assertieve en mondige burgers mee mogen doen. Worden sociaal geïsoleerde groepen en introverte, verbaal zwakkere en kwetsbare groepen uitgesloten van het

onderzoek? Zo profiteren deze groepen onvoldoende van het onderzoek en blijven hun ervaren problemen en wensen mogelijk onderbelicht. Of er kan een vertekend en niet representatief beeld ontstaan van bepaalde doelgroepen doordat de meest kwetsbaren onder hen niet of nauwelijks zijn gesproken.

Om dit te voorkomen is het cruciaal dat sleutelfiguren de opdracht meekrijgen om zoveel mogelijk representativiteit na te streven in het wervingsproces. Dat kan betekenen dat er extra inspanningen worden geleverd om bijvoorbeeld (sterk) gemarginaliseerde groepen te benaderen zodat de respondentengroep geen eenzijdige samenstelling kent. Hier kan een random steekproef toegepast worden. Een mooi voorbeeld van het betrekken van kwetsbare groepen bij onderzoek vormt het programma Gewoon Bijzonder van ZonMw (zie onderstaand kader).

Betrek
kwetsbare
groepen niet
té snel bij
onderzoek

Kwetsbare groepen niet overvragen

Andersom is het ook nodig om kritisch te zijn op de reflex om juist te snel kwetsbare groepen te betrekken bij onderzoek. Voor deze groepen spelen mogelijk eerder problemen van overbelasting. In de participatiesamenleving gelden er al allerlei hoge eisen voor deze groepen in termen van zelfredzaamheid en participatie. Ook nog mee (moeten) doen aan onderzoek kan dan teveel gevraagd zijn of ten koste gaan van andere prioriteiten. Een oplossing zou kunnen zijn om meer middelen en mogelijkheden te creëren zodat deelname juist kansen en mogelijkheden biedt voor de burgers in kwestie. Denk aan financiële vergoedingen en persoonlijke ontwikkeling.

Nationaal Programma Gehandicapten 'Gewoon Bijzonder'

Het Nationaal Programma Gehandicapten 'Gewoon Bijzonder' ontwikkelt, verspreidt en past kennis toe om zorg en ondersteuning voor mensen met een verstandelijke beperking, meervoudige beperking of niet-aangeboren hersenletsel te verbeteren. Het doel is het vergroten van de zelfstandigheid en zeggenschap van mensen met een (verstandelijke) beperking. Met dit programma wordt een duurzame kennisinfrastructuur opgebouwd, waarin mensen met een (verstandelijke) beperking samen met mensen uit praktijk, beleid, onderwijs en wetenschap werken aan kennisontwikkeling, verspreiding en toepassing. Binnen netwerken selecteren wetenschappers, professionals in zorg en welzijn en onderwijs, mantelzorgers en (vertegenwoordigers van) mensen met een (verstandelijke) beperking relevante kennisvragen. De netwerken ontwikkelen ook activiteiten om deze vragen te beantwoorden en werken aan landelijke verspreiding en toepassing van de uitkomsten van de activiteiten.

(Bron: www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/gehandicapten-en-chronisch-zieken/programmas/programma-detail/gewoon-bijzonder-nationaal-programma-gehandicapten/).

Betrek vaker weerbare en assertieve burgers in onderzoek

Een belangrijke voorwaarde voor deelname aan het onderzoek voor kwetsbare doelgroepen is dat het onderzoek aansluit bij hun persoonlijke wensen. Om die aansluiting succesvol te kunnen maken, is helderheid bij alle betrokken partijen nodig over de meerwaarde van participatie voor burgers. Soms is de relevantie mogelijk indirect van belang, bijvoorbeeld doordat zij een bijdrage kunnen leveren aan een betere dienstverlening van welzijnsorganisaties. Het is belangrijk om hier transparant over te zijn naar burgers, zodat ze zelf een goede afweging kunnen maken of ze hieraan mee willen werken.

Weerbare burgers erbij betrekken

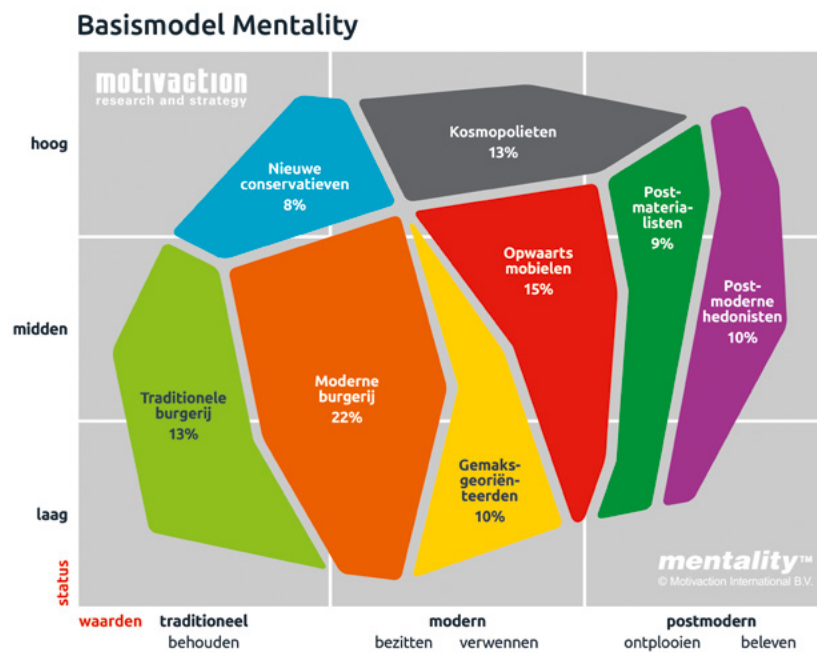
Daar waar mogelijk is het goed om te zoeken naar balans door ook vaker weerbare, assertieve burgers te betrekken in onderzoek. Participatie kan ook een opdracht zijn voor de 'gewone burger' en hoeft niet altijd een appel te doen op de kwetsbare burger (Abma, 2017). Dit betekent niet dat kwetsbare burgers geen rol kunnen spelen, maar elke keer opnieuw zal kritisch nagegaan moeten worden tot hoever die betrokkenheid wenselijk en mogelijk is. Een hogere betrokkenheid kan weliswaar gepaard gaan met meer invloed, maar het impliceert ook meer belasting en verantwoordelijkheden. Tegelijkertijd is het zaak dat onderzoekers zich niet te veel laten leiden door vooroordelen over kwetsbare groepen. Als onderzoekers een bepaalde doelgroep bijvoorbeeld vooral zien als kwetsbaar, onbetrouwbaar en onvolwassen dan heeft dat negatieve gevolgen voor de participatiemogelijkheden (vgl. Dedding en Moorning, 2013; Nieuwenhuys, 2003). Onderzoekers staan er dan minder snel voor open om deze burgers erbij te betrekken en actief mee te laten doen. Zij worden dan mogelijk eerder als last dan als baat ervaren. Kwetsbare burgers of hun naasten kunnen vaak heel goed aangeven wat zij willen, maar het is niet voor iedereen mogelijk om dit om te zetten in wensen ten aanzien van het onderzoek. Het is dan aan anderen om hier in het onderzoek op transparante wijze vorm aan te geven.

Verantwoordelijk omgaan met kwetsbare groepen

Betrokkenheid van kwetsbare groepen vergemakkelijkt het onderzoek in veel gevallen niet. Het brengt ook bepaalde verantwoordelijkheden mee voor onderzoekers. Zeker bij kwetsbare burgers die hun hele ziel en zaligheid op tafel leggen, is het bijvoorbeeld noodzakelijk om zeer zorgvuldig om te gaan met de verkregen data en wat daarvan wel en niet naar buiten wordt gebracht. Ook zijn er soms specifieke vaardigheden nodig om het vertrouwen van mensen te winnen om überhaupt deel te nemen aan het onderzoek.

Nieuwe scheidslijnen

Er kunnen omstandigheden zijn - zoals de onderzoeksvraag - waarin het verstandig is om alleen weerbare dan wel juist kwetsbare burgers te betrekken in het onderzoek. Tevens kan overwogen worden om de tendens om scheidslijnen aan te houden tussen kwetsbaar en weerbare burgers te doorbreken door te werken met geheel andere indelingen. Motivaction onderscheidt bijvoorbeeld acht typen milieus op basis van persoonlijke opvattingen en waarden die aan de leefstijl van elke groep ten grondslag liggen: de traditionele burgerij, moderne burgerij, nieuwe conservatieven, postmaterialisten, postmoderne hedonisten, gemaksgoerïenteerden, opwaarts mobielen en kosmopolieten (zie onderstaand figuur).⁵

Bron: www.motivaction.nl/mentality/het-mentality-model

Grenzen en mogelijkheden van participatief onderzoek

De vraag naar wanneer welke groepen betrokken kunnen worden in onderzoek is niet eenduidig te beantwoorden. Datzelfde geldt voor de vraag welke mate van betrokkenheid wenselijk is. De beantwoording van deze vraag begint met het bewustzijn dat de ene participatievorm niet noodzakelijkerwijs beter is dan de andere. Participatieladders kunnen de suggestie wekken dat een hogere trede beter zou zijn dan een lagere trede. Het spreken over verschillende niveaus wekt

⁵ Zie voor een omschrijving van de acht milieus: www.motivaction.nl/mentality/de-acht-mentality-milieus

In hoeverre willen, kunnen en mogen mensen participeren in onderzoek?

de associatie van een zekere hiërarchie⁶. Pröpper (2013) benadrukt in dit verband dat de participatieladder geen normatief concept is. Het moet volgens hem eerder opgevat worden als een handelingsrepertoire of gereedschapskist voor beleidsmakers waarbij de situatie bepalend is voor de vraag welke participatievorm passend is. Dit geldt vanzelfsprekend net zo goed voor onderzoekers en de burgers die in hun onderzoek participeren.

Wensen, belangen en mogelijkheden om deel te nemen

Welke mate van participatie wenselijk is, is enerzijds afhankelijk van de belangen, wensen, expertise, ervaringen, capaciteiten, beschikbare tijd en mogelijkheden van burgers en anderzijds het doel van het onderzoek (Cargo & Mercer, 2008). Of zoals Jager-Vreugdenhil (2011) terecht stelt, is deelname afhankelijk van de vraag in hoeverre mensen *willen*, *kunnen* en *mogen* participeren. Mensen *willen* om uiteenlopende redenen niet of slechts in beperkte mate participeren. In andere gevallen *kunnen* mensen (tijdelijk) niet of nauwelijks participeren door complexe problematiek, kwetsbare omstandigheden of tekortschietende vaardigheden (Keuzenkamp, 2017; Jager-Vreugdenhil, 2011). Soms kan het dan zinvol zijn om barrières voor participatie weg te nemen, maar dat is lang niet altijd mogelijk. Tot slot *mogen* kinderen bijvoorbeeld soms niet deelnemen aan onderzoek van hun ouders.

Het betrekken van burgers bij onderzoek is bovendien om verschillende redenen niet altijd wenselijk. Bepaalde onderzoeksvragen lenen zich bijvoorbeeld niet of slecht voor participatief onderzoek. Zeker bij de meer intensieve vormen van participatief onderzoek speelt het probleem dat we niet te hoge eisen kunnen stellen aan mensen.

In de overwegingen om burgers bij onderzoek te betrekken, speelt ook mee dat burgers soms geheel andere doelen kunnen hebben dan de beoogde onderzoeksdoelen. In de praktijk kunnen mensen uiteenlopende doelen hebben. Bij sommigen beperkt het zich tot de wens om er geld mee te verdienen. Anderen hebben andere verwachtingen van hun participatie. Zij zijn niet alleen nieuwsgierig, maar hopen te leren, te ontwikkelen of zelfs relevante werkervaring op te doen. Soms willen mensen hun stem laten horen en invloed uitoefenen. Weer anderen willen ook daadwerkelijk graag hun ervaringskennis inzetten om zo bij te dragen aan onderzoeksdoelen. Het wordt vooral een probleem als de persoonlijke belangen van mensen de objectiviteit van het onderzoek ondermijnen. Het is cruciaal om eerst helderheid te krijgen wat het doel is van het onderzoek, hoe burgerparti-

6 Om spraakverwarring te voorkomen kan een interessant alternatief voor de participatieladder een zogenaamd participatiewiel zijn zoals uitgewerkt door Movisie. In een participatiewiel is het in een oogopslag duidelijk dat er geen sprake is van hiërarchie, maar dat er verschillende vormen van participatie zijn die allemaal even belangrijk zijn (Keuzenkamp, 2017).

cipatie hieraan kan bijdragen en wat het belang is voor mensen om mee te doen (Postma, 2016). Idealiter is er sprake van een wederkerige relatie: burgers profiteren van hun deelname aan het onderzoek en andersom hebben onderzoekers ook baat bij de betrokkenheid van burgers (vgl. Jager-Vreugdenhil, 2011). De praktische relevantie van participatief onderzoek kan nog groter zijn als het onderzoek ook op maatschappelijk niveau betekenisvol is.

Kwaliteit van participatief onderzoek

Een ander punt van aandacht is de kwaliteit van het onderzoek. Komt dit bij burgerparticipatie niet te veel onder druk te staan? Van den Berg (2003) merkt in dit verband op dat interviews van ervaren onderzoekers meer opleveren. 't Hart stelt (2003) daarnaast dat het risico bij medeonderzoekers groter is dat ze zich te sterk identificeren met de doelgroep ('going native'), waardoor het onderzoeksdoel bij hen naar de achtergrond verschuift. 't Hart concludeert daarom dat het van groot belang is om als onderzoekers kritisch na te gaan bij welke onderzoeksactiviteiten en -beslissingen burgers wel en niet betrokken kunnen worden. Ervaren onderzoekers blijven hoe dan ook onmisbaar om de wetenschappelijke regels te waarborgen. Willekeurige burgers zijn nu eenmaal vaak niet geschoold in methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek en kennen ook niet de regels van betrouwbaarheid en validiteit. Als de regels van onderzoek te veel los gelaten worden, heeft dat gevolgen voor de kwaliteit van rapportage, de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek. Dergelijk onderzoek wordt uiteindelijk onvoldoende erkend als volwaardig. Voorkomen moet worden dat participatief onderzoek uitsluitend gezien en benut wordt als een middel om bijvoorbeeld empowermentprocessen aan te wakkeren en niet erkend wordt als een waardevolle manier van kennisverzameling. Praktische en maatschappelijke doelen behoren niet boven kennisdoelen te staan. Bij kwalitatief hoogwaardig participatief onderzoek gaan deze doelen hand in hand.

Een interessante mogelijkheid om te investeren in de kwaliteit is om medeonderzoekers te trainen in onderzoeksvaardigheden (zie De Winter en Noom, 2003). Overigens is dit wel een arbeidsintensieve benadering, omdat het werven, trainen en ondersteunen van de interviewers veel tijd kost (Kroneman & De Winter, 2003; Van den Berg, 2003). In een onderzoek kregen zwerfjongeren als medeonderzoekers een uitgebreide training. In de training was er onder meer aandacht voor onderlinge kennismaking, kennis over wetenschappelijk onderzoek en het oefenen met interviewvragenlijsten. Deelnemers leerden bijvoorbeeld wat het onderscheid is tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek, wat het belang is van interviewtechnieken en de betrouwbaarheid van het onderzoek. Ook kregen ze mee wat de gevolgen zijn voor een onderzoek als medeonderzoekers de vragen van de vragenlijst zelf anders gaan formuleren (Van Deth, 2010).

Idealiter is er sprake van een wederkerige relatie bij participatief onderzoek

Draagvlak en implementatie stimuleren

Een belangrijke voorwaarde om de bruikbaarheid en toepasbaarheid van participatief onderzoek te stimuleren is dat burgers kennisnemen van de resultaten. Op die manier kan nagegaan worden of zij zich erin herkennen en of de bevindingen aansluiten op de leefwereld van de onderzochten. Dit wordt ook wel *member checking* genoemd (Lincoln & Guba, 1985; Wester & Peters, 2004). Als een gesprek over de bevindingen daartoe aanleiding geeft, kunnen onderzoekers de onderzoeksbevindingen aanvullen en aanscherpen. Burgers zullen de bevindingen sneller accepteren en er waarde aan hechten als zij het herkennen als hun werkelijkheid ('t Hart, 2003).

Om de kans op draagvlak voor en implementatie van onderzoeksresultaten te verhogen, is het ook zinvol om niet alleen de stem van de desbetreffende doelgroep mee te nemen. Het perspectief van de doelgroep kan beter vertaald worden naar concrete en passende handelingsrepertoires als er ook inzicht is in de perspectieven van andere maatschappelijke partijen die bij het vraagstuk zijn betrokken. De verschillende partijen zijn van elkaar afhankelijk bij de oplossing van de ervaren problemen. Denk aan bestuurders en beleidsmakers, uitvoerende professionals (sociaal werkers, wijkagenten, onderwijsprofessionals), informele netwerken, (betrokken) buurtbewoners, verenigingen, kerken en moskeeën (vgl. Cargo en Mercer, 2008). Goderie en Van Gelder (2003) noemen dit een meeractorenperspectief.

Hoe verder?

In deze verkenning zijn verschillende argumenten besproken waarom meer participatief onderzoek wenselijk is. Experimenteren is nodig om de toepassing ervan te verbeteren. Daarnaast is het belangrijk dat de wetenschappelijke en maatschappelijke opbrengsten van participatieve onderzoeksprojecten kritisch gevolgd worden door middel van proces- en effectevaluaties (vgl. Den Broeder, 2017). Dergelijke evaluatiestudies kunnen ook een participatief karakter krijgen. Zo kan er bijvoorbeeld onderzoek worden gedaan naar de ervaringen van burgers met hun deelname aan een onderzoek met als doel om knelpunten en werkzame factoren te identificeren. Vanzelfsprekend is het belangrijk om ook aandacht te besteden aan de ervaringen en inzichten van betrokken onderzoekers. Hoe hebben de onderzoekers bijvoorbeeld een representatieve groep burgers betrokken bij het onderzoek? Welke doelgroepen zijn wel en niet betrokken in het onderzoek en op basis van welke argumenten? Is er uitgegaan van een scheidslijn tussen kwetsbare en weerbare burgers of is er gebruik gemaakt van vernieuwende burgerprofielen? Naast knelpunten en werkzame elementen kan onderzoek naar de ervaringen met participatief onderzoek inzicht bieden in de vraag in welke gevallen participatief onderzoek passend is, hoe participatief en ander type onderzoek elkaar kunnen aanvullen en hoe participatief onderzoek verbeterd kan worden.

Experimenteren
is nodig om
de toepassing te
verbeteren

Om meer participatief onderzoek mogelijk te maken hebben onderzoekers meer tijd en middelen nodig. Zeker moeilijk bereikbare of kwetsbare groepen zijn niet altijd aanspreekbaar en beschikbaar. Tijdgebrek draagt het risico met zich mee dat onderzoekers zich richten op makkelijk bereikbare groepen. Fondsen, patiënten- en cliëntenorganisaties, overheden en andere potentiële opdrachtgevers kunnen hierin een belangrijke rol vervullen. De manier waarop zij zich opstellen bij het uitzetten en beoordelen van onderzoeksvoorstellen en het beschikbaar stellen van voldoende middelen is sterk bepalend voor de mogelijkheden om burgers succesvol te kunnen betrekken in onderzoek. Instellingen als het NWO en ZonMw kunnen participatief onderzoek verder stimuleren door een burgerbudget in te stellen. Burgers kunnen dan zelf onderzoeksvoorstellen of onderzoeksthema's indienen en na toekenning het onderzoek vervolgens in samenwerking met onderzoekers uitvoeren.

Maar onderzoekers hebben zelf ook een verantwoordelijkheid. Zij kunnen participatief onderzoek op verschillende manieren agenderen. Ook kunnen onderzoekers andere keuzes maken in hun onderzoekdesigns door vaker creatieve methodes in te zetten voor het betrekken van burgers bij hun onderzoek. Participatief onderzoek levert uiteindelijk weinig op als de betrokkenheid van burgers niet of nauwelijks gevolgen heeft voor de rapportage. Onderzoekers hebben hier de taak om helder te beschrijven via welke methoden zij burgers betrokken hebben in het onderzoek, welke dilemma's er speelden in de uitvoeringspraktijk en wat de opbrengsten en voordelen zijn geweest van burgerparticipatie. Verder is het belangrijk dat de verhalen, ideeën en deelname van burgers ook zorgvuldig en kwalitatief hoogwaardig beschreven worden. Zeker bij praktijkgericht onderzoek is het essentieel dat de rapportage bruikbare en toepasbare inzichten bevat die benut kunnen worden door de doelgroep en eventueel ook voor professionals.

Als we de participatiesamenleving serieus nemen, dan is de tijd aangebroken om burgers ook in onderzoek vaker te betrekken en daar waar mogelijk een prominentere rol te geven. Met als doel beter, passend onderzoek met beter toepasbare opbrengsten. Juist in een tijd waarin er veel nadruk wordt gelegd op zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid van burgers is het wenselijk om burgers te vragen naar hun ervaringen in de participatiesamenleving. Door onder meer dankbaar gebruik te maken van de ervaringskennis en deskundigheid van burgers over sociale kwesties kan onderzoek inzichtelijk maken in welke situaties we mogen vertrouwen op burgerkracht, wanneer professionele ondersteuning nodig is, of scholing en training van vrijwilligers en professionals noodzakelijk is en in welke gevallen we vooral moeten vertrouwen op professionele inzet (vgl. Omlo, Bool & Rensen, 2013). Het is duidelijk dat burgers een direct belang hebben bij meer kennis en inzicht hierover.

Meer tijd en
middelen zijn
nodig voor
participatief
onderzoek

Literatuurlijst

- Abma, T. (2014) Responsieve evaluatie: onderzoek dat niet wil controleren maar leren. *www.socialevraagstukken.nl/responsieve-evaluatie-onderzoek-dat-niet-wil-controleren-maar-leren/* (geraadpleegd op 28 november 2018)
- Abma, T. (2017) Participatie moet anders: van red je zelf naar erbij horen. *www.socialevraagstukken.nl/participatie-moet-anders-van-red-jezelf-naar-erbij-horen/* (geraadpleegd op 1 oktober 2018).
- Abma, J., Attema, K., Hansma, L., Kaptein, M., Nijboer, M. Postma, D., Rietdijk, A., Wal, J. van der (2017). *Samen doen wat nodig is om armoede te bestrijden. Eindrapportage van een praktijkgericht onderzoek naar de ondersteuning van peer groups bij de ontwikkeling van ervaringsdeskundigheid ten behoeve van armoedepreventie*. Leeuwarden: NHL Hogeschool & Stenden Hogeschool.
- Arts, L. & Butter, E. (2012) *Een kwestie van investeren en anticiperen. Maatschappelijke onrust, de rol van netwerken, (sociale) media en sleutelfiguren*. Amsterdam: ACB Kenniscentrum.
- Berg, G. van den (2003) Over de grenzen. Participatief jeugdonderzoek in Europa en Australië, in Winter. M. de en Kroneman, M. (red.) *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.
- Boog, B. (2011) Handelingsonderzoek, in Boer, F. de & Smaling, A. (red.), *Benaderingen in kwalitatief onderzoek. Een inleiding*. Amsterdam: Boom Lemma Uitgevers.
- Bulsink, D., Kleine, L., Potgieter, J. & J. Mak (2018) *Koersen op eigen kunnen: opvangjongeren in Rotterdam verbeteren hun voorzieningen en werken aan hun toekomst*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Brink. G. van der, Hulst, M. van, Graaf, L. de & Pennen, T. Van der (2012) *Best persons. En hun betekenis voor de Nederlandse achterstandswijk*. Den Haag: Boom Lemma.
- Broeder, L. den (2017) *Citizen Science for Health in All Policies. Engaging communities in knowledge development*. Hoevelaken: Ridderprint (proefschrift).
- Cargo, M., & Mercer, S. L. (2008). The value and challenges of participatory research: Strengthening its practice. *Annual Review of Public Health, 29*, 325-350.
- Dedding, C. & Moonen, X. (2013) Kinderen en onderzoek: gaat dat samen? In Dedding, C., Jurrius, K, Moonen, X. & Rutjes, L. (red.), *Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. Ethiek, methoden en resultaten van onderzoek met en door jeugd*, Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Deth, A. van, (2010) *Van zwerfjongere tot medeonderzoeker. Combating Youth Homelessness*. Utrecht: Movisie.
- Edelenbos, J., Domingo, A., Klok, P.- J., & Tatenhove, J. van. (2006). *Burgers als beleidsadviseurs. Een vergelijkend onderzoek naar acht projecten van interactieve beleidsvorming bij drie departementen*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Eerden, Eric, van der (2017). Vereniging van Ervaringsdeskundigen: tegen misstanden. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, zomer 2017, nr. 2, p. 40.
- Erp, Nicole van, Anne-Marije Rijkaart, Dienne Boertien, Marian van Bavel en Sonja van Rooijen (2012) *Vernieuwende inzet van ervaringsdeskundigheid LIVE. Evaluatieonderzoek in 18 ggz-instellingen*. Utrecht: Trimbos-instituut.

- Expertise-unit Sociale Stabiliteit (2018) *Handreiking lokaal netwerk van sleutelfiguren. Samen werken aan preventie van polarisatie en radicalisering*. ESS (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid): Den Haag.
- Freire, P. (1972) *Pedagogie van de onderdrukten*. Barn: Anthos.
- Hart, R. (1991) *Children's participation. From Tokenism to Citizenship*. Unicef Innocenti Essays, no. 4.
- Jacobs, G. (2005) Participatie en empowerment in de gezondheidsbevordering. Professionals in de knel tussen ideaal en praktijk. In: *Sociale interventie*, (5), p. 29-39.
- Jager-Vreugdenhil, M. (2011) Spraakverwarring over participatie, in *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 20 (1), p. 76- 99.
- Lewin, K. (1946) Action research and minority problems. *Journal of social issues*, 2. p. 36-46.
- Lewin, K. (1952) Group decision and social change. In: Swanwon, et al. (eds). *Readings in social psychology*. New York: Holt. P. 459 - 473.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. (1985) *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc.
- Keuzenkamp, S. (2017) *Wat werkt en wie werkt? De rol van ervaringsdeskundigen bij de aanpak van armoede en schulden*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Migchelbrink, F. (2016) *De kern van participatief actieonderzoek*. SWP Uitgevers.
- Nieuwenhuys, O. (2003) Ruimte voor de kinderen uit arme gezinnen in de grote stad: ervaringen met participatorisch onderzoek. in De Winter. M. de en Kroneman, M. (red) *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.
- Omlo, J. (2011) *Integratie én uit de gratie? Perspectieven van Marokkaans-Nederlandse jongvolwassenen*. Delft: Eburon (proefschrift).
- Omlo, J., Bool, M. & Rensen, P. (2013) *Weten wat werkt. Passend evaluatieonderzoek in het sociale domein*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Owen, J.M. (2006) *Program evaluation. Forms and approaches*. Crows nest, NSW: Allen & Unwin.
- Pelt, K. van, Singels, L. & Laar, K. van de. (2011) *Handreiking participatie allochtonen in gezondheidsbevordering*. Woerden: NIGZ.
- Postma, D. (2016) *Workshop 'Participatie in onderzoek als middel voor empowerment'*, op conferentie 'Meer kracht en meer macht. Waarom empowerment juist nu nodig is' (Movisie).
- Pröpper, I. (2013) *De aanpak van interactief beleid. Elke situatie is anders*. Bussum: Coutinho.
- RMO (2008) *Verkenning participatie. Arbeid, vrijwillige inzet en mantelzorg in perspectief*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Small, S.A. (1995) Enhancing Contexts of Adolescent Development: The Role of Community-Based Action research. In Crockett, L.J. (eds.), *Pathways through Adolescence. Individual Development in Social Contexts*. Mahwah NJ: L. Erlbaum, p. 211- 233.
- Thiollent, M. (2011). Action Research and Participatory Research: An Overview. *International Journal of Action Research*, 7(2), 160-174.
- Thomas, N. & O'Kane, C. (2003) *Ethische aspecten van participatief onderzoek met kinderen*, in Winter. M. de en Kroneman, M. (red.) *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.
- Wester, F. & Peters, V. (2004) *Kwalitatieve analyse. Uitgangspunten en procedures*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Winter, M. de & Noom, M. (2003) Iemand die je gewoon als mens behandelt. Thuisloze jongeren over het verbeteren van de hulpverlening. In Winter, M. de & Kroneman, M. (red.) *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.

Winter, M. de & Kroneman, M. (2003) Participatief jeugdonderzoek: uitdagingen voor wetenschap en beleid, in Winter, M. de en Kroneman, M. (red) *Participatief jeugdonderzoek. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek samen met kinderen en jongeren naar beleid voor de jeugd*. Assen: Van Gorcum.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

De aandacht voor burgerparticipatie lijkt groter dan ooit. Met name overheden koesteren hoge verwachtingen van burgers bij het oplossen, bestrijden en voorkomen van sociale problemen. Tegen de achtergrond van deze politiek-maatschappelijke ontwikkelingen is het merkwaardig dat burgerparticipatie in onderzoek binnen het sociaal domein allerm minst vanzelfsprekend is. Overheden, fondsen en kennisinstellingen stimuleren deze betrokkenheid van burgers nog te weinig. Lang niet alle onderzoekers zijn overtuigd van de toegevoegde waarde die burgerparticipatie kán hebben of het ontbreekt hen aan kennis en vaardigheden om het in de praktijk te brengen.

Aan de hand van de literatuur bespreekt Jurriaan Omlo – in opdracht van Movisie – diverse aspecten van burgerparticipatie in onderzoek. Wat is de betekenis en maatschappelijke relevantie? Welke vormen van burgerparticipatie zijn er? Wat zijn de randvoorwaarden en wat vergt burgerparticipatie van de uitvoering van onderzoek? Tenslotte gaat Omlo in op de voor- en nadelen van het betrekken van kwetsbare burgers of juist van weerbare burgers.

Deze verkenning onderbouwt de relevantie van burgerparticipatie in onderzoek in het sociaal domein, zonder de uitdagingen en beperkingen te negeren. Het is bedoeld ter inspiratie voor onderzoekers, beleidsmakers, fondsen, patiënten- en cliëntenorganisaties, sociale professionals en natuurlijk de burgers zelf.